

Μνήμων

Τόμ. 18 (1996)

**ΜΗΧΑΝΙΣΜΟΙ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΜΥΘΩΝ.
ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΜΙΑ ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΠΑΛΑΙΩΝ ΠΑΤΡΩΝ
ΓΕΡΜΑΝΟΥ**

ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ

doi: [10.12681/mnimon.520](https://doi.org/10.12681/mnimon.520)**Βιβλιογραφική αναφορά:**

ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ Β. (1996). ΜΗΧΑΝΙΣΜΟΙ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΜΥΘΩΝ. ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΜΙΑ ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΠΑΛΑΙΩΝ ΠΑΤΡΩΝ ΓΕΡΜΑΝΟΥ. *Μνήμων*, 18, 9–21. <https://doi.org/10.12681/mnimon.520>

ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ

ΜΗΧΑΝΙΣΜΟΙ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΜΥΘΩΝ
ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΜΙΑ ΟΜΙΛΙΑ
ΤΟΥ ΠΑΛΑΙΩΝ ΠΑΤΡΩΝ ΓΕΡΜΑΝΟΥ

Στο φύλλο της της 6ης Ιουνίου 1821 η παρισινή εφημερίδα *Le Constitutionnel*¹ δημοσίευσε ένα σύντομο κείμενο που το χαρακτήρισε ως ομιλία του Π. Π. Γερμανού στο μοναστήρι της Αγίας Λαύρας· την ομιλία, που σύμφωνα με την εφημερίδα έγινε στις 8(20) Μαρτίου 1821, την παρακολούθησαν κληρικοί και πιστοί της Πελοποννήσου. Η πρώτη γνωστή επισήμανση του δημοσιεύματος έγινε το 1966 από την κ. Γιολάντα Τερέντσιο στην εφημερίδα *Το Βήμα*². Του ίδιου του κειμένου της ομιλίας η πρώτη γνωστή αναδημοσίευση έγινε το 1988 στην εφημερίδα *Η Φωνή των Καλαβρύτων*³.

Ο ίδιος δεν πρωτοδιάβασα το κείμενο σε καμιά από αυτές τις πηγές· το πρωτοδιάβασα σε εικονογραφημένο τετράπτυχο για την Αγία Λαύρα, έκδοση της Μητρόπολης Καλαβρύτων και Αιγιαλείας, το οποίο αγόρασα τον Αύγουστο του 1994 κατά την επίσκεψή μου σ' αυτό το μοναστήρι⁴. Στο τετράπτυχο

1. *Le Constitutionnel*, journal du commerce, politique et littéraire, Bibliothèque Nationale, Périodiques, microfilm D96, 6 Ιουνίου 1821 (εικόνα 1).

2. *Το Βήμα*, Παρασκευή, 25 Μαρτίου 1966, σ. 6. Γιολάντα Τερέντσιο, «Πώς έμαθε η Δύση τον ξεσηκωμό του 1821»: «Στις 6 Ιουνίου η γαλλική εφημερίδα “Κοινοπολιτευτική” είχε δημοσιεύσει την προκήρυξη στους Έλληνες του Παλαιών Πατρών Γερμανού στις 20 Μαρτίου μέσα από το Μοναστήρι της Αγίας Λαύρας, να πάρουν τα όπλα και ν' αποτινάξουν τον ζυγό».

3. *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, έτος 306, αρ. φύλλου 497, Ιούλιος 1988. Μαζί με το κείμενο της ομιλίας του Π. Π. Γερμανού, η εφημερίδα αναδημοσίευσε και τη γνωστή προκήρυξη της Μεσσηνιακής Γερουσίας, υπογεγραμμένη από τον Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη, που επίσης είχε δημοσιευτεί στον *Constitutionnel*, αλλά δέκα ημέρες αργότερα, καθώς και μετάφραση και των δύο στα ελληνικά από την κ. Φανή Βασιλειάδου-Δημητρακοπούλου. Ο ιδιοκτήτης-εκδότης-διευθυντής της εφημερίδας κ. Θάνος Π. Τσαπάρας σημειώνει ότι αναζητούσε το κείμενο αφότου πληροφορήθηκε για το άρθρο της κ. Γ. Τερέντσιο. Τα δύο κείμενα με τη μετάφρασή τους, τα σχόλια-θριαμβολογίες και το κύριο άρθρο με τον τίτλο «Τελεία και παύλα πλέον στα ψεύδη» καταλαμβάνουν ολόκληρη σχεδόν την πρώτη σελίδα της εφημερίδας (βλ. και την εικόνα 2).

4. Το τετράπτυχο, διαστάσεων 0,30 × 0,15 μ., είναι έκδοση του 1993· η τιμή πώλησής του ήταν 500 δρχ. (βλ. και την εικόνα 3).

μία ολόκληρη σελίδα καλύπτεται από φωτογραφία του γαλλικού κειμένου και από τη μετάφρασή του, που γι' αυτήν την έκδοση έχει γίνει από τον κ. Ανδρέα Βελισσάριο· στην προηγούμενη σελίδα μπορεί κανείς να διαβάσει θριαμβευτικό σχόλιο, το οποίο καταλήγει ως εξής: «Η “διακήρυξις του Γερμανού” ανεγνώσθη από τον ίδιο τον Αρχιεπίσκοπο στη Μονή της Αγίας Λαύρας την 20ήν(8ην) Μαρτίου 1821! Απ' εδώ κι' εμπρός η δόξα των Καλαβρύτων θα θεμελιώνεται όχι στο θρύλο, αλλά σε αδιάσειστα ιστορικά έγγραφα!».

Ας διαβάσουμε τώρα το κείμενο, όπως δημοσιεύτηκε στον *Constitutionnel*: οι δείκτες μόνον έχουν προστεθεί από μένα, για να διευκολυνθεί η παραπομπή στο αναφερόμενο χωρίο της Παλαιάς Διαθήκης⁵.

EXTERIEUR PELOPPONÈSE

Allocution de Germanicus, exarque de la première Achaïe, archevêque de Patras, au clergé et aux fidèles du Péloponèse, prononcée dans le couvent des frères Laures du mont Vêlin, le 8 (20) mars 1821.

Nos très-chers frères, le Seigneur qui a frappé nos pères et leurs enfans, vous annonce, par ma bouche, la fin des jours de larmes et de preuves. Sa voix a dit: Que vous seriez *la couronne de sa gloire et le diadème de son royaume. La sainte Sion ne sera plus livrée à la désolation (Isaïe 62.3)*⁶. *Le temple du Seigneur, traité comme un lieu ignoble; ses vases de gloire trainés dans la fange (I Mach. 2.8.9)*⁷, vont être vengés. *L'abîme a créé l'abîme (Ps. 41.8)*⁹; *les miséricordes antiques du Seigneur (Lament*

5. Για την αναγνώριση των αναφορών στα κείμενα της Παλαιάς Διαθήκης, στο βαθμό που είναι αναγνωρίσιμα, χρησιμοποίησα την 5η έκδοση (Αθήνα 1965) του *Η Παλαιά Διαθήκη κατά τους εβδομήκοντα* από την Αδελφότητα Θεολόγων η «Ζωή».

6. Για να αναγνωρισθεί κάπως το νόημα της αναφοράς, παραθέτω τις παραγράφους 1 έως 4, όχι μόνον την 3. Ησαΐας ΞΒ', «Διά Σιών ου σωπήσομαι και διά Ιερουσαλήμ ουκ ανήσω, έως αν εξέλθη ως φως η δικαιοσύνη μου, το δε σωτήριόν μου ως λαμπάς καυθήσεται. 2. και ύψονται έθνη την δικαιοσύνην σου και βασιλείς την δόξαν σου, και καλέσει σε το όνομά σου το καινόν, ό ο Κύριος ονομάσει αυτό. 3. και έση στέφανος κάλλους εν χειρί Κυρίου και διάδημα βασιλείας εν χειρί Θεού σου. 4. και ουκέτι κληθήση καταλελειμμένη, και η γη σου ου κληθήσεται έτι έρημος.

7. Α' Μακκαβαίων, Β', 8. «Εγένετο ο νάός αυτής⁸ ως ανήρ άδοξος, 9. τα σκεύη της δόξης αυτής αιχμάλωτα απήχθη, απεκτάνθη τα νήπια αυτής εν ταις πλατείαις, οι νεανίσκοι αυτής εν ρομφαία εχθρού».

8. Ο λόγος είναι για την Ιερουσαλήμ.

9. Ψαλμοί, 41, 8. «Άβυσσος άβυσσον επικαλείται...».

de Jérem. 5.1)¹⁰ vont descendre sur son peuple. La race impie des Turcs a comblé la mesure des iniquités; l'heure d'en purger la Grèce est arrivée, suivant la parole de l'Eternel: *Chasse l'esclave et son fils* (Genèse 21.10)¹¹. Aimez-vous donc, race hellénique, deux fois illustre par vos pères; *armez-vous du zèle de Dieu; que chacun de vous ceigne le glaive; car il est préférable de mourir les armes à la main que de voir l'opprobre du sanctuaire et de la patrie* (Ps. 44.4)¹². *Brisons nos fers et le joug qui charge nos têtes* (Ps. 2.3)¹³, *car nous sommes les héritiers de Dieu et les co-héritiers de J.-C.* (Ps. 8.17)¹⁴.

D'autres que votre prélat vous parleront de la gloire de vos ancêtres, et moi je vous répéterai le nom de Dieu *auquel nous devons un amour plus fort que la mort* (Cant. 8.6)¹⁵.

Demain, précédés de la croix, nous marcherons vers cette ville de Patras, dont le territoire est sanctifié par le sang du glorieux martyr l'apôtre saint André. Le Seigneur centuplera votre courage, et pour ajouter aux forces qui doivent vous animer, je vous relève du jeûne de carême que nous observons. Soldats de la croix, c'est la cause même du ciel que vous êtes appelés à défendre. Au nom du Père, du Fils et du Saint Esprit soyez bénis et absous de tous vos péchés.

Η δημοσίευση του κειμένου στον παρισινό *Constitutionnel*, η τύχη του και οι πρόσφατες χρήσεις του παρουσιάζουν ιστοριογραφικό ενδιαφέρον, το οποίο θα προσπαθήσω να περιγράψω, μολονότι η αποκριτογράφηση τους είναι εξαιρετικά δυσχερής από έλλειψη τεκμηριωτικής υποστήριξης.

Μένοντας για λίγο στην εικόνα του ίδιου του κειμένου δεν είναι δύσκολο να διακρίνουμε δύο διαφορετικά περιεχόμενα: στην πρώτη, μεγάλη, παράγραφο, δηλαδή στα δύο τρίτα του κειμένου, γίνεται μια συνεχής και εν πολλοίς ασυ-

10. Θρήνοι Ιερεμίου, Ε', 1. «Μνήσθητι, Κύριε, ότι εγεννήθη ημίν' επίβλεψον και ιδέ τον ονειδισμόν ημών».

11. Γένεσις ΚΑ', 10. «Και είπε τω Αβραάμ: έββαλε την παιδίσκην ταύτην και τον υιόν αυτής· ου γαρ μη κληρονομήσει ο υιός της παιδίσκης ταύτης μετά του υιού μου Ισαάκ».

12. Ψαλμοί 44, 4. «Περίζωσαι την ρομφαίαν σου επί τον μηρόν σου, δυνατέ, τη ωραιότητί σου και τω κάλλει σου».

13. Ψαλμοί 2, 3. «Διαρρήξωμεν τους δεσμούς αυτών και απορρίψωμεν αφ' ημών τον ζυγόν αυτών».

14. Η παραπομπή: Ψαλμοί 8, 17 είναι λανθασμένη. Η σωστή παραπομπή είναι: Προς Ρωμαίους 8, 17. «κληρονόμοι μέν Θεού, συγκληρονόμοι δε Χριστού». Είναι η μόνη αναφορά που δεν προέρχεται από την ΙΙ. Διαθήκη.

15. Άσμα Ασμάτων Η', 6. «Θες με ως σφραγίδα επί την καρδίαν σου, ως σφραγίδα επί τον βραχιόνά σου· ότι κραταιά ως θάνατος αγάπη, σκληρός ως άδης ζήλος· περίπτερα αυτής περίπτερα πυρός, φλόγες αυτής».

La séance est levée à 5 heures et remise à demain.

N. B. M. le lieutenant Fesneau nous écrit pour nous prier de rectifier une erreur involontaire qui nous est échappée dans le compte que nous avons rendu hier de la déposition du témoin D'apier. Ce témoin n'a point déclaré, comme nous avons cru l'entendre, que M. Fesneau lui avait dit qu'il avait reçu 500 fr. pour distribuer. Cette assertion du lieutenant D'apier avait rapport à un autre accusé.

EXTÉRIEUR.

PELOPONNÈSE.

Allocution de Germanicus, exarque de la première Achaïe, archevêque de Patras, au clergé et aux frères du Péloponnèse, prononcée dans le couvent des frères Laures du mont Véliu, le 3 (20) mars 1821.

Nos très-chers frères, le Seigneur qui a frappé nos pères et leurs enfans, vous annonce, par ma bouche, la fin des jours de larmes et de larmes. Sa voix a dit: Que vous seriez la couronne de sa gloire et le diadème de son royaume. La sainte Sion ne sera plus livrée à la désolation (Isaïe. 62. 3.) Le temple du Seigneur, traité comme un lieu ignoble; ses vases de gloire traînés dans la fange (1 Mach. 2. 8. 9), vont être recouverts. L'abîme a créé l'abîme (Ps. 41. 8.); les miséricordes antiques du Seigneur (Lament de Jérém. 5. 1.) vont descendre sur son peuple. La race impie des Turcs a comblé la mesure des iniquités; l'heure d'en purger la Grèce est arrivée, suivant la parole de l'Éternel: Chasse l'esclave et son fils (Génèse. 21. 10.) Aimez-vous donc, race hellénique, deux fois illustre par vos pères; armez-vous du zèle de Dieu: que chacun de vous ceigne le glaive; car il est préférable de mourir les armes à la main que de voir l'opprobre du sanctuaire et de la patrie (Ps. 44-4.) Brisons nos fers et le joug qui charge nos têtes (Ps. 2. 3.); car nous sommes les héritiers de Dieu et les co-héritiers de J.-C. (Ps. 8. 17.)

D'autres que votre prêtre vont parleront de la gloire de vos ancêtres, et moi je vous répéterai le nom de Dieu auquel nous devons un avenir plus fort que la mort. (Cant. 8. 6.)

Demain, précédés de la croix, nous marcherons vers cette ville de Patras, dont le territoire est sanctifié par le sang du glorieux martyr l'apôtre saint André. Le Seigneur centuplera votre courage; et pour ajouter aux forces qui doivent vous animer, je vous relève du jeûne de carême que nous observons. Soldats de la croix, c'est la cause même du ciel que vous êtes appelés à défendre. Au nom du Père, du Fils et du Saint Esprit, soyez bénis et absous de tous vos péchés.

BOURSE DE PARIS, du 5 juin. — Cinq pour cent consolidés, jouiss. de 22 mars 1821, 87f 25c 20c 15c 10c 5c 87f 86f 90c 87f 86f 95c 87f 86f 90c 86f. 85c 90c 85c 90c 87c 80c 70c 65c 60c 50c 40c 55c

Reconnais. de liqu., jouiss. du 22 mars, 98f 98f 100 98f 97f 900

Actions de la banque, jouiss. du 1er janv., 1587f 50c 1590f 1592f 50c 1590f

Oblig. de la ville, jouiss. du 1er avril, 1277f 50c.

νάρτητη παραπομπή σε χωρία της Παλαιάς Διαθήκης, που για να την εκλάβει κανείς ως παρακίνηση σε επαναστατική πράξη, είναι υποχρεωμένος να διαστείλει πολύ την έννοια της αλληγορίας· στις δύο τελευταίες, αντίθετα, παραγράφους, όχι μόνον το επαναστατικό πνεύμα είναι σαφές, αλλά γίνεται αναφορά και σε δύο συγκεκριμένες ενέργειες του Π. Π. Γερμανού, ο οποίος απάλλαξε τους επαναστατημένους από την υποχρέωση της νηστείας —ήταν η περίοδος της μεγάλης τεσσαρακοστής— και από τις αμαρτίες τους.

Κάτι που προξενεί εντύπωση στο κείμενο είναι ότι οι αναφορές στα χωρία της Παλαιάς Διαθήκης, στην πλειονότητά τους, είτε γίνονται λανθασμένα, είτε έχουν παραμορφωθεί. Ακόμη μεγαλύτερη όμως εντύπωση προξενεί το γεγονός ότι η «Ιερά Μητρόπολις Καλαβρύτων και Αιγιαλείας», όταν εξέδωσε το τετράπτυχο για την Αγία Λαύρα, δεν απασχολήθηκε με αυτό το πρόβλημα· ακόμη χειρότερα: ο μεταφραστής του κειμένου δε φρόντισε να ανατρέξει στις πηγές για να επαληθεύσει την ορθότητα των αναφορών, κάτι που θα τον διευκόλυνε και στη μετάφρασή του, με αποτέλεσμα η παραμόρφωση να μετατρέπεται σε παραποίηση¹⁶.

Όσο, πάντως, και αν δε χρειάζεται να επιμείνει κανείς στην κακίστη ποιότητα των δύο μεταφράσεων και όσο και αν επιθυμεί να μην υποκύψει στους ορισμούς της συνωμοτικής αντίληψης για την Ιστορία, δεν μπορεί να μην επισημάνει κάποιες διαφαινόμενες μεταφραστικές σκοπιμότητες, με κυριότερη τη μετάφραση ως «Διακήρυξης» της πρώτης λέξης του κειμένου, της λέξης «Allocution», που σημαίνει ομιλία¹⁷: το «Διακήρυξη» είναι επισημότερο και εντυπωσιακότερο και γι' αυτό το γεγονός της εκφώνησης του κειμένου αποκτά πολυτελέστερο ιδεολογικό ένδυμα.

Το ίδιο το γεγονός, η εκφώνηση δηλαδή λόγου από το συγκεκριμένο πρόσωπο, στο συγκεκριμένο ακροατήριο, τόπο και χρόνο και με το συγκεκριμένο περιεχόμενο, είναι από άλλη πηγή άγνωστο· ο ίδιος ο Π. Π. Γερμανός, στα

16. Η ίδια παρατήρηση ισχύει και για τη μεταφράστρια του κειμένου στη *Φωνή των Καλαβρύτων*. Ιδού ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα: τη γαλλική φράση «Chasse l'esclave et son fils» (Γένεσις, ΚΑ', 10) τη βρίσκουμε μεταφρασμένη «να πετάξεις έξω, να διώξεις, τον σκλάβο και τον υιόν του» στο τετράπτυχο ή «καταδίωξε τον δούλο και τον υιόν του» στη *Φωνή των Καλαβρύτων*· οι δύο μεταφραστές, εάν είχαν ανοίξει την Παλαιά Διαθήκη, θα είχαν διαβάσει «έβαλε την παιδίσκην ταύτην και τον υιόν αυτής...».

17. Η λέξη allocution χρησιμοποιείται για τον προφορικό λόγο. Το πρόβλημα πρέπει να υποθέσουμε ότι προέκυψε από τη δημοσίευση στην ίδια σελίδα της *Φωνής των Καλαβρύτων* και της Προκήρυξης της Μεσσηνιακής Γερουσίας, η οποία στη γαλλική της απόδοση αρχίζει με τη λέξη «Déclaration». Έχουμε δηλαδή δύο μεταφραστές που έχουν μπροστά τους δύο γαλλικά κείμενα, όπου το ένα αρχίζει με τη λέξη «Déclaration» και το άλλο με τη λέξη «Allocution», και μεταφράζουν και στις δύο περιπτώσεις με τη λέξη «Διακήρυξη».

Απομνημονεύματά του ούτε καν υπαινίσσεται ένα τέτοιο γεγονός, κάτι που, όπως θα δούμε, δε σημαίνει αναγκαστικά ότι δεν είχε σχέση με το δημοσίευμα του *Constitutionnel*. Δύο όμως πράξεις του που αναφέρονται στο κείμενο, ότι δηλαδή απάλλαξε τους πολεμιστές από την υποχρέωση της νηστείας και τους συγχώρησε τις αμαρτίες, σε άλλες όμως συνθήκες, είναι γνωστές από το 1824, γιατί μας τις έχει πει ο F.- C.- H.- L. Pouqueville¹⁸. Ο F. Pouqueville κάνει λόγο για μια ομιλία του Π. Π. Γερμανού στην Αγία Λαύρα, όπου είχαν συγκεντρωθεί «des archontes de Patras, ceux de Vostitza, de Calavryta, les chefs militaires du mont Olénos, quelques députés de Gastouni, les Hegoumènes des monastères voisins...», αλλά αυτή είναι μακροσκελής, έχει εντελώς διαφορετικό περιεχόμενο και είναι τοποθετημένη σε διαφορετικό χρονικό σημείο¹⁹.

Ακόμη μεγαλύτερο ενδιαφέρον για το πρόβλημα που μας απασχολεί εδώ παρουσιάζει η αναφορά του F. Pouqueville σε μια άλλη ομιλία του Π. Π. Γερμανού²⁰, την οποία εκφώνησε, κατά την περιγραφή, μάλλον μια από τις πρώτες-πρώτες ημέρες του Απριλίου 1821²¹, όταν η ανταλλαγή μηνυμάτων ανάμεσα στον Γιουσούφ πασά που κατευθυνόταν προς την Πάτρα και στους αρχηγούς των εξεγερμένων πατριτών είχε αποδείξει την αποφασιστικότητα των δύο πλευρών να οδηγηθούν σε σύγκρουση. Σ' αυτήν λοιπόν την κατά τον F. Pouqueville ομιλία του Π. Π. Γερμανού «on remarqua ces paroles de l'Écriture», μερικές δηλαδή από τις φράσεις που βρίσκουμε στο κείμενο του «Constitutionnel», όπως «l'abîme invoque l'abîme! que notre amour pour Dieu soit fort, ô mes frères, comme la mort! brisons leurs liens et jetons loin de nous le joug qu'ils nous ont imposé!...»²².

Αυτά είναι τα εμπειρικά δεδομένα που πλαισιώνουν το ζήτημα που μας απασχολεί και είναι φανερό ότι ελάχιστα διευκολύνουν τη διατύπωση των απαντήσεων που μας χρειάζονται. Όσα λοιπόν φλύαρα μας λένε ορισμένες πηγές (F. Pouqueville) και η απόλυτη σιωπή για τα ίδια άλλων πηγών (Π. Π. Γερ-

18. F. - C. - H. - L. Pouqueville (στο εξής: F. Pouqueville), *Histoire de la régénération de la Grèce*, τόμος Β', Παρίσι 1824, σ. 337.

19. F. Pouqueville, *ό.π.*, σ. 329-336. Ο Π. Π. Γερμανός ούτε για κάποια τέτοια ομιλία κάνει λόγο στα Απομνημονεύματά του.

20. Ας σημειωθεί εδώ, γιατί θα μας χρειαστεί και πιο κάτω, ότι ο Γάλλος περιηγητής έχει βάλει τον Π. Π. Γερμανό να εκφωνεί, κάθε λίγο και λιγάκι, επαναστατικούς λόγους και ότι ο ίδιος ο υποτιθέμενος εκφωνών δεν τους αναφέρει· ούτε αυτό όμως σημαίνει αναγκαστικά ότι μερικούς απ' αυτούς, τουλάχιστον, δεν τους εκφώνησε.

21. Είναι γνωστό ότι το Πάσχα του 1821 έπεσε στις 10 Απριλίου· αυτή η ομιλία, αν έγινε, έγινε κάπου γύρω στην Κυριακή των Βαΐων, 3 Απριλίου 1821.

22. F. Pouqueville, *ό.π.*, σ. 395-396.

«Ο ΟΡΚΟΣ ΣΤΗΝ ΑΓΙΑ ΛΑΥΡΑ»
ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΑΛΑΙΩΝ ΠΑΤΡΩΝ ΓΕΡΜΑΝΟΝ

Έλαιογραφία του Θεοδ. Βουζέζη, έτος 1840 - Μουσείον Μπενάκη - Αθήνα

Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΙΣ ΤΟΥ 1821 ΑΡΧΙΣΕ ΣΤΗΝ ΑΓΙΑ ΛΑΥΡΑ
ΤΗΝ 20ήν ΜΑΡΤΙΟΥ 1821
ΜΕ ΔΙΑΚΗΡΥΞΙΝ ΤΟΥ ΠΑΛΑΙΩΝ ΠΑΤΡΩΝ ΓΕΡΜΑΝΟΥ

Υπάρχουν αδιάσειστα ιστορικά έγγραφα, σύμφωνα με τα οποία αποδεικνύεται περὶ τράνωτος πλέον, ὅτι στίς 20 Μαρτίου 1821 (με τὸ παλαιὸ Ἡμερολόγιο, ποὺ ἀκολουθοῦσε τότε ἡ Χώρα μας, στίς 8 Μαρτίου) ὁ Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανὸς ἐκήρυξε τὴν ἑναρξί του Ἄγρονος στήν Ἁγία Λαύρα, προοδιωρίζοντας τὴν ἐπομένην ὡς ἡμέραν ἐπιθέσεως πρὸς ἀπελευθερώσειν τῶν Πατρῶν! Σωστά λοιπὸν ἐορτάζεται ἡ 21η Μαρτίου στὰ Καλάβρυτα ὡς ἡμέρα ἀτελευτηρώσεως τῆς πόλεως. Τὰ Καλάβρυτα ἀπελευθερώθησαν πρῶτα ἀπὸ ὀλόκληρη τὴν σλαβηφομένη Ἑλλάδα!

Κατὰ τὸ ἔτος 1988 ὁ Θάνατος Τσαπαράς, ἐκδότης τῆς Ἐφημερίδος «**Η ΦΩΝΗ ΤΩΝ ΚΑΛΑΒΡΥΤΩΝ**», ἔφερε γιὰ πρώτη φορά στὸ φῶς ἕνα μοναδικὸ καὶ ἀκαταμάχητο ιστορικὸ ἔγγραφο, τὴν «**ΔΙΑΚΗΡΥΞΙΝ ΤΟΥ ΓΕΡΜΑΝΟΥ**», ἡ ὁποία δημοσιεύθηκε τὴν 6ην Ἰουνίου 1821 στή Γαλλικὴ Ἐφημερίδα «**LE CONSTITUTIONNEL**»!

Ἡ «**ΔΙΑΚΗΡΥΞΙΣ ΤΟΥ ΓΕΡΜΑΝΟΥ**» ἀνεγνώσθη ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν Ἀρχιεπίσκοπο στή Μονὴ τῆς Ἁγίας Λαύρας τὴν 20ήν (8ην) Μαρτίου 1821! Ἄπ' ἐδῶ κι ἐμπρὸς ἡ δόξα τῶν Καλαβρυτῶν θα θεμελιώνεται ὄχι στὸ θρόνο, ἀλλὰ σὲ αδιάσειστα ιστορικὰ ἔγγραφα!

(Βλέπε ἐπίσης ἀπάναντι)

Εἰκόνα 3. Δύο σελίδες ἀπὸ το τετράπτυχο τῆς Μητροπόλεως Καλαβρυτῶν καὶ Αἰγιαλείας.

©: ΠΕΡΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΣ ΚΑΛΑΒΡΥΤΩΝ ΚΑΙ ΑΙΓΙΑΛΕΙΑΣ

Σχεδιασμὸς - Κείμενα - Ἐπιμέλεια: ἡ Μητροπολίτης Καλαβρυτῶν καὶ Αἰγιαλείας ΑΜΒΡΟΣΙΟΣ - Ἰανουάριος 1993

Ἐκτύποις: Γ. Ταβεριώτης

ΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟ ΣΕ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

LE CONSTITUTIONNEL

ΠΑΡΗΣΙ 6 ΙΟΥΝΙΟΥ 1821

“ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΝ - ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ”

ΔΙΑΚΗΡΥΞΙΣ ΤΟΥ ΓΕΡΜΑΝΟΥ,

Ἀρχιεπισκόπου Πατρῶν, Ἐξάρχου τῆς πρώτης κατὰ τὴν τάξιν Ἀγίας, πρὸς τὸν Κλήρον καὶ τοὺς πιστοὺς τῆς Πελοποννήσου, ἡ ὁποία ἐξεφωνήθη ἐντὸς τῆς Μονῆς τῶν Ἀδελφῶν τῆς Λαϊκῆς τοῦ ὄρους Βελιά τὴν 8ην (20ήν) Μαΐου 1821

«Ὁλιγαρχημένοι μας ἀδελφοί, ὁ Κύριος, ὁ ὁποῖος ἐπιμόρφωσεν (ἐνν. διὰ τῆς ὑποδουλώσεως εἰς τὸν κατακτητὴν) τοὺς πατέρας μας καὶ τὰ τέκνα των, οἳς ἀνεργέλλει διὰ τοῦ σπόμετος μου τὸ τέλος τῶν ἡμερῶν τῶν δοξαρίων καὶ τῶν δογματίων. Ἡ φωνὴ Του εἶπεν ὅτι εἶσθε ὁ στέφανος τοῦ καίλου Του καὶ τὸ δίδημα τῆς Βασιλείας Του. Ἡ ἁγία Σίον δὲν θὰ παραδοθῆ πλέον εἰς τὴν ἐρημίαν (Ψαλμ. 62,3). Ὁ ναὸς τοῦ Κυρίου, ὁ ὁποῖος ἐβεβηλοῦθι ὡσάν ἓνας ἄλλιος χώρος, τὰ σκεπὴ τῆς δόξης, τὰ ὅποια ἐσημειώθη εἰς τὸν βουδρον (Α΄ Μωαβ. 2, 8-9), θὰ γίνων καταγάγῃ! Ἡ ἀβραάμους τὴν ἀβραάμους ἐπικαίεται (Ψαλμ. 41,8) ἡ παλαίωθεν (δηλ. ἡ ἐγνωσμένη) ἐνατάραχία τοῦ Κυρίου (Θεοῦ. Γενεσιος 5,1) θὰ ἐπιστάσῃ τὸν Λαόν Του. Ἡ φωνὴ τῶν Τοῦρκων ὑπερέβη τὸ μέτρον τῶν ἀνομιῶν, ἡ φωνὴ τοῦ καθαρῶν ἐφάσεν, σημεῖως πρὸς τὸν λόγον τοῦ Ἀποστόλου: “να πετάξῃς ἐξο, να διώξῃς, τὸν σκλάβον καὶ τὸν υἱὸν του” (Γενεσι. 21,10). Νὰ εἶσθε, λοιπὸν, ἀρταπημένοι, ὁ γένος τῶν Ἑλλήνων, φυλὴ Ἑλληνική, (ἐνν. καθὼς εἶσθε) δύο φορές δοξαριμένοι ἀπὸ τοὺς Πατέρας σας: ὀπλοθῆτε μὲ τὸν ἕρπον τοῦ Θεοῦ ἕκαστος ἐξ ὑμῶν ἅς ζωσθῆ τὴν ρομφαίαν του· διότι εἶναι προτιμότερον νὰ ἀποθάνῃ τις μὲ τὰ ὄπλα ἀνά χειρας, παρὰ νὰ κατασπίνῃ τὰ ἱερά τῆς Πίστεως του καὶ τὴν Πατρίδα του (Ψαλμ. 44,4). Ἐκαστὸς λοιπὸν “ἅς σπυροῦσθῃεν τὰ δεομά, τὸν ἕρπον ὁ ὁποῖος ἐπικαθήτη ἐπὶ τὴν κεφαλὴν μας” (Ψαλμ. 2,3), διότι εἴμεθα οἱ κληρονόμοι τοῦ Θεοῦ καὶ οἱ σπυρληρονόμοι τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ (Ψαλμ. 8,17).

Οἱ ἄλλοι, καὶ ὄχι ἐμεῖς οἱ Ἰερουμένοι (κατὰ λέξιν: ἐπίτοι τοῦ ἱερατείου σας), θὰ σὰς ἀμυλησούν διὰ τὴν δόξαν τῶν προγόνων σας. Ἐγὼ ὁμοῦ θὰ σὰς ἐπαναλάβω τὸ ὄνομα τοῦ Θεοῦ, πρὸς τὸν Ὅποιον ἀρεῖταιμεν ἀγάπην ἰσχυροτέραν καὶ ἀπὸ τὸν θάνατον (Λομι Ἄουμιτων 8,6).

Ἄξιον, ἀξιολοιοῦντες τὸν Σταυρόν, θὰ βαδίσωμεν πρὸς αὐτὴν τὴν πόλιν τῶν Πατρῶν, τῆς ὁποίας ἡ γῆ εἶναι ἡγιασμένη ἀπὸ τὸ αἷμα τοῦ ἐνόδου Μαρτυροῦ Ἀποστόλου Ἀγίου Ἀνδρέου. Ὁ Κύριος θὰ ἐξαποναταλάσῃ τὸ θάρος σας. Ἦνα δὲ προστεθοῦν εἰς ἡμᾶς αἱ ἀνεργαῖα διὰ νὰ ἀναξοιογνηθῆ δυνάμεις, οἳς ἀπαλάσσω ἀπὸ τὴν νηοτεῖαν τῆς Ἰεουαρχοσῆς, τὴν ὁποίαν τηροῦμεν.

Στρατιώται τοῦ Σταυροῦ, ὅτι καλεῖσθε νὰ ὑπερασπιθῆτε, εἶναι αὐτὸ τοῦτο τὸ θέλημα τοῦ Οὐρανοῦ! Εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατροῦ καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνευματος νὰ εἶσθε ἐδοληρημένοι καὶ σπυρχειρωμένοι ἀπὸ πάσας τὰς ἀμαρτίας σας».

(ΜΕΤΑΦΡΑΣΙΣ ΕΚ ΤΟΥ ΓΑΛΛΙΚΟΥ: ΑΝΔΡΕΑΣ ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΣ)

μανός), μαζί με τον τύπο και το περιεχόμενο της ομιλίας, μας οδηγούν στη σκέψη ότι τόσο το κείμενο που δημοσιεύτηκε στον *Constitutionnel*, όσο και το γεγονός στο οποίο αναφέρεται, η συγκεκριμένη ομιλία δηλαδή του Π. Π. Γερμανού, είναι κατασκευασμένα. Είδαμε ότι το κείμενο είναι συντεθειμένο από χωρία της Παλαιάς Διαθήκης (αρκετά απ' αυτά παραμορφωμένα και με λανθασμένες παραπομπές) που, ακουόμενα, δύσκολα θα προκαλούσαν επαναστατική έξαρση και από αναφορές σε συγκεκριμένες εκκλησιαστικού τύπου ενέργειες του Π. Π. Γερμανού υπέρ των εξεγερμένων (νηστεία - αμαρτίες). Το κείμενο είναι εξαιρετικά σύντομο για να μπορεί να θεωρηθεί ομιλία οποιουδήποτε τύπου, οι συνεχείς αλληγορίες του ασφαλώς δεν ήταν ευχερώς κατανοήσιμες και πάντως κανένας λόγος δεν υπήρχε για να χρησιμοποιηθούν και, τέλος, το περιεχόμενο —και ο τύπος— του καθόλου δε μοιάζουν με το περιεχόμενο και τον τύπο των ομιλιών και των προκηρύξεων της έναρξης του Αγώνα.

Έχουμε λοιπόν να κάνουμε με ένα κατασκευασμένο κείμενο μιας ομιλίας που δεν έγινε τουλάχιστον, στο χρόνο και στο χώρο που αναφέρεται. Τι συνέβη λοιπόν γιατί έγινε αυτή η δημοσίευση —ας σημειωθεί παρεμπιπτόντως ότι ο *Constitutionnel* ήταν μία από τις εγχυρότερες γαλλικές εφημερίδες—, ποιοί ενδιαφέρθηκαν γι' αυτήν και σε τι απέβλεπαν; και, φυσικά, ακολουθούν τα ερωτηματικά για τις μεταγενέστερες, των τελευταίων ετών δηλαδή, αναπαραγωγές του ιστορικού μύθου.

Εάν θελήσουμε να αναζητήσουμε αυτούς που πρωταγωνίστησαν σ' αυτήν την υπόθεση, η τεκμηρίωσή μας μας κατευθύνει σε τρία πρόσωπα: Π. Π. Γερμανός, F. Rouquerville και H. Rouquerville, πρόξενος τότε της Γαλλίας στην Πάτρα και αδελφός του προηγούμενου, ο οποίος επίσης είχε διατελέσει πρόξενος και στην Πάτρα επί αρχιερατείας του Π. Π. Γερμανού. Στην τεκμηρίωση που μας προσφέρουν οι δύο πρώτοι διαπιστώνουμε κάτι παράδοξο: ό,τι σχετίζεται με ομιλίες, πρωταγωνιστικούς ρόλους, πρωτοβουλίες, αναφορές σε χωρία της Γραφής κ.ά.β. του Π. Π. Γερμανού δεν το πληροφορούμαστε, ούτε ως υπαινιγμό, από τον ίδιο, αλλά μόνον από τον F. Rouquerville. Παράλληλα, στα κείμενα των δύο καθόλου δεν αποκρύπτεται η στενή σχέση τους: ο Γάλλος περιηγητής και πρόξενος έχει ανακηρύξει τον Π. Π. Γερμανό σε μοναδικό πρωταγωνιστή της έναρξης του Αγώνα στην περιοχή του, σε αρχηγό, ο οποίος κατέστρωσε και εκτέλεσε με επιτυχία όλα τα επαναστατικά σχέδια και στον οποίο υπάκουαν όλοι και ο Π. Π. Γερμανός, με τη σειρά του, το γαλλικό προξενείο της Πάτρας και τον πρόξενό του σε μοναδικό καταφύγιο και προστάτη των δεινοπαθούντων εξεγερμένων και διωκομένων, τη στιγμή που τα άλλα προξενεία, ιδιαίτερα το αγγλικό, όχι μόνον ήταν εχθρικά, αλλά και πρόσφεραν βοήθεια, υλική και άλλη, στον εχθρό.

Ένα απόσπασμα από τα *Απομνημονεύματα* του Π. Π. Γερμανού είναι ίσως το κλειδί για να κατανοήσουμε την παραπάνω σχέση και να διευκολυνθούμε

στην εξήγηση που αναζητούμε. Γράφει λοιπόν ο Π. Π. Γερμανός: «Ο δε Γκριν δεν έπαυε να εφοδιάζει τους εν Πάτρας και Καστέλι εχθρούς, μεταφέρων τροφάς και εί τι άλλο αναγκαίον εκ Ζακύνθου· ότε ο Π. Πατρών έγγραψεν εν πρετέστον κατ' αυτού, περιεκτικόν των όσων κακών έγινεν αίτιος εις την πόλιν των Πατρών και εις τους Πατραίους, το οποίον απέστειλεν εις χείρας του Γαλλικού Κονσόλου Μπουκοβίλ, εις Ζάκυνθον ευρισκομένου, να το καταγράψη εις το βιβλίον του και να το εγχειρίση»²³. Η τελευταία φράση θα μπορούσε να μας διευκολύνει, αν τη διαβάσουμε σωστά, μολονότι τα κείμενα των απομνημονευμάτων του Εικοσιένα δεν προσφέρονται σε φιλολογική επεξεργασία: το «πρετέστο» ο Γάλλος πρόξενος Η. Rouquerville όφειλε να το καταγράψει στο βιβλίο εισερχομένων του προξενείου, να το πρωτοκολλήσει που θα λέγαμε σήμερα, και να το διαβιβάσει αρμοδίως, δηλαδή στο Υπουργείο των Εξωτερικών της Γαλλίας· αλλά το «και να το εγχειρίσει» θα μπορούσε να συμπεριλάβει και τον Τύπο και μάλιστα διά χειρός του αδελφού του, που ήταν διακεκριμένο μέλος της παρισινής κοινωνίας.

Οι δύο πρωταγωνιστές στην υπόθεσή μας, ο Π. Π. Γερμανός και το γαλλικό προξενείο της Πάτρας, δηλαδή οι αδελφοί Rouquerville, είχαν τώρα, πέρα από την παλαιότερη συνεργασία τους, επιπλέον λόγους να συνεργάζονται, επειδή και οι δύο βρίσκονταν σε ανάλογη μειονεκτική θέση ως προς τις νέες σχέσεις εξουσίας που παράγονταν στο πλαίσιο των πρώτων επαναστατικών κινήσεων και των αντίστοιχων ζυμώσεων: η γαλλική εμπορική παρουσία στην περιοχή είχε εξασθενήσει σημαντικά και ανάλογα είχε περιοριστεί ο πολιτικός ρόλος του γαλλικού προξενείου της Πάτρας· και οι αρχικοί δισταγμοί, σε βαθμό άρνησης, του Π. Π. Γερμανού να συναινέσει στην κήρυξη του Αγώνα είχαν μειώσει τις δυνατότητές του για πρωταγωνιστικό εξουσιαστικό ρόλο, κάτι που γινόταν ακόμη δυσχερέστερο από τη γενικότερη αρνητική στάση της επίσημης εκκλησίας. Έτσι, η παλαιά γνωριμία και συνεργασία υπήρχε τώρα ανάγκη να γίνει στενότερη και αποτελεσματικότερη: ο Π. Π. Γερμανός εξέδιδε «πρετέστα» κατά του Άγγλου προξένου στην Πάτρα, αυτού του «εχθρού» για το γαλλικό προξενείο, δείχνοντας ότι ένας ισχυρός παράγοντας της Επανάστασης και της εκκλησίας στήριζε τα γαλλικά συμφέροντα, και το γαλλικό προξενείο, στην πραγματικότητα ο F. Rouquerville, τον πρόβαλλε στο γαλλικό κοινό μέσω του Τύπου και στη γαλλική κυβέρνηση ως πρωτεργάτη του ελληνικού ξεσηκωμού και τον ισχυροποιούσε στο εσωτερικό μέσω της προβολής του στο εξωτερικό.

23. Μητροπολίτου Παλ. Πατρών Γερμανού, *Απομνημονεύματα*, έκδ. Δημόσιας Βιβλιοθήκης Δημητσάνας, Αθήνα 1975, σ. 35. Και στις σ. 23-25 ο Π. Π. Γερμανός, αφού περιγράφει αναλυτικά τις υπέρ των Τούρκων ενέργειες του Άγγλου και του Ισπανού προξένου, καταλήγει: «απ' εναντίας ο Γαλλικός Κόνσολος Μπουκοβίλ εφέρεθη φιλανθρώπως, και εφύλαξε πολλούς αδυνάτους με το πράγμα των».

Με αυτό το σκεπτικό η αναπαράσταση της κατασκευής του ιστορικού μύθου μοιάζει ευχερής: ο Π. Π. Γερμανός τροφοδοτεί τον F. Rouqueville, μέσω του αδελφού του προξένου στην Πάτρα, με διάφορες αποσπασματικές πληροφορίες για πράξεις, συνομιλίες, ομιλίες και κινήσεις του, τις οποίες όμως δεν έχει συμπεριλάβει στα *Απομνημονεύματά* του, επειδή δεν είναι απολύτως ακριβείς, και αυτός κατασκευάζει ένα σύντομο κείμενο, στο οποίο τονίζεται η θρησκευτικότητα του ξεσηκωμού, το παρουσιάζει ως ομιλία ενώπιον κλήρου και πιστών σε έναν ιερό τόπο και σε μια χρονική στιγμή όπου κανένας άλλος δεν είχε κηρύξει την Επανάσταση και φροντίζει να δημοσιευτεί στον *Constitutionnel* ως είδηση από το εξωτερικό· όταν κατασκευάστηκαν όλα αυτά ήταν η στιγμή που ο Π. Π. Γερμανός προσπαθούσε, κατά τα λεγόμενά του, να συγκαλέσει όλους τους προκρίτους της Πελοποννήσου και να πρωταγωνιστήσει στη συγκρότηση κεντρικής οργάνωσης για την Επανάσταση, πριν από την άφιξη του Δ. Ύψηλάντη.

Το γεγονός λοιπόν κατασκευάστηκε και η δημοσίευση του κειμένου στον *Constitutionnel* έγινε γιατί και τα δύο εξυπηρετούσαν τον Π. Π. Γερμανό: η υποστήριξη, έστω η ευμενής εικόνα, από τη Γαλλία θα διευκόλυνε τις διεκδικήσεις του στο πεδίο της εξουσίας. Ωφέλεια θα αποκόμιζε όμως και η γαλλική πλευρά, το γαλλικό προξενείο στην Πάτρα και οι αδελφοί Rouqueville, αφού η ευρωπαϊκή κοινή γνώμη θα πληροφορούνταν ότι ο πρωτεργάτης του ελληνικού ξεσηκωμού ήταν «δικός τους». Δεν πρέπει να θεωρήσουμε ότι ο Π. Π. Γερμανός δε συμμετέσχε στην κατασκευή του ιστορικού μύθου ή, τουλάχιστον, δε συμφώνησε· είναι γνωστή η τακτική του να παρεμβαίνει οργάνωνοντας ιδιαίτερες περιστασιακές συμμαχίες και να επιδεικνύει ένα ρόλο επιδαιτησίας σε όλα τα επαναστατικά δρώμενα. Δεν πρέπει επίσης να μας διαφύγει ότι ως προς τον ξεσηκωμό στην Καλαμάτα στον *Constitutionnel* δημοσιεύτηκε η επίσημη προκήρυξη της Μεσσηνιακής Γερουσίας, στις 16 Ιουνίου 1821, ενώ ως προς αυτόν της περιοχής της Αχαΐας η κατασκευασμένη ομιλία του Π. Π. Γερμανού και όχι τα αντίστοιχα επίσημα κείμενα που παραδόθηκαν στα ευρωπαϊκά προξενεία της Πάτρας.

Το ζήτημα που μας απασχολεί έχει να κάνει με τους μηχανισμούς κατασκευής των ιστορικών μύθων και συνδέεται με το άλλο, το γνωστό, για την ύψωση του Λαβάρου από τον ίδιο Π. Π. Γερμανό²⁴, μόνο που ο μύθος με την ομιλία κατασκευάστηκε για άμεση και βραχυπρόθεσμη κυρίως χρήση, ανεξάρτητα από την εθνική παρακαταθήκη που δημιουργούσε στα επίπεδα των ιδεολογικών χρήσεων και των τοπικιστικών αντιπαλοτήτων.

Αυτήν την παρακαταθήκη θέλησαν να χρησιμοποιήσουν *Η Φωνή των Κα-*

24. Γι' αυτό βλ. το ωραίο άρθρο του Κ. Θεοδώρου (= Κ. Λάμπας) «Στην Αγία Λαύρα πρώτα...», ή το λάβαρο της Αγίας Λαύρας», εφ. *Η Αυγή*, 25 Μαρτίου 1979.

λαβρότων και η μονή της Αγίας Λαύρας για να αναδείξουν σε ιστορική αλήθεια την έναρξη του Αγώνα της Ανεξαρτησίας στην περιοχή αυτή: μέσω ενός κειμένου που την ύπαρξή του καθυστέρησαν να την πληροφορηθούν 22 χρόνια αφότου την έκανε γνωστή η κ. Γ. Τερέντσιο. Η δημοσίευση του κειμένου από τον εκδότη της παραπάνω εφημερίδας και από τη Μητρόπολη Αιγιαλείας εκφράζει και ικανοποιεί τους γνωστούς κύκλους που επί πολλά χρόνια έχουν ανοίξει μέτωπο αντιπαλότητας με όσους αμφισβητούν τα πρωτεία της Αγίας Λαύρας και του Π. Π. Γερμανού στο ξεκίνημα του Αγώνα: είναι οι ίδιοι κύκλοι που αντέδρασαν έντονα κατά του σχολικού εγχειριδίου ιστορίας της Γ' Γυμνασίου²⁵, σε χρήση από το 1984 έως το 1991, επειδή εκεί δε λέγεται ότι η Επανάσταση άρχισε από την Αγία Λαύρα και τα Καλάβρυτα. Στο επίπεδο αυτού του είδους των ιδεολογικών χρήσεων το κείμενο του *Constitutionnel* έδειχνε να κλείνει οριστικά το θέμα και να βάζει «τελεία και παύλα στα ψεύδη».

25. Β. Κρεμμυδάς, *Ιστορία νεότερη-σύγχρονη, ελληνική-ευρωπαϊκή και παγκόσμια*, Αθήνα, Ο.Ε.Δ.Β., 1985, σ. 184-185.